

XI. ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ

Αν αληθεύει ότι το μέλλον της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας εξαρτάται απ' τα καθήκοντα τα οποία αναλαμβάνει να φέρει σε πέρας, από την αντίστασή της σ' αξιώσεις εχθρικές προς το πνεύμα και χειραγωγικές. από τη συσχέτισή της με μια κριτική συνείδηση της κοινωνίας, τότε είναι δυνατό να αναζητήσουμε κάποια απόκριση για το πώς θά 'πρεπε να μοιάζει μια τέτοια πλήρης νοήματος εφαρμογή των εμπειρικών μεθόδων. Η απάντηση θα μπορούσε να στηριχτεί σ' έρευνες που έγιναν από το Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών στην Αμερική σε συνεργασία με άλλα ερευνητικά ιδρύματα όπως η Ομάδα του Μπέρκλεϋ για τη Μελέτη της Κοινής Γνώμης¹. Στόχος της ήταν ν' αποκτηθεί μια έγκυρη και πλήρους νοήματος εικόνα των ανθρώπινων δυνάμεων κι αντιδυνάμεων, οι οποίες κινητοποιούνται όταν και όπου ολοκληρωτικά κινήματα και η προπαγάνδα τους αποκτούν ένα σημαντικό εύρος. Στημένη εξολοκλήρου εμπειρικά, είχε εστιάσει το ενδιαφέρον της σ' ένα καθ' όλα σοβαρό ζήτημα, το φυλετικό μίσος και ιδιαίτερα τον αντισημιτισμό. Αυτό που έπρεπε να ξεπεραστεί ήταν η αποστροφή ενάντια στην προσπάθεια να διερευνηθεί κανείς, ούτως ειπείν, αντικειμενικά, σαν παρατηρητής και αμερόληπτος ερευνητής τη φρίκη που κόστισε τη ζωή σε πολλά εκατομμύρια αθώα θύματα. Όποιος παρ' όλα αυτά ήταν έτοιμος ν' αναλάβει τέτοιου είδους έρευνες, στηριζόταν από την πεποίθηση ότι ακριβώς η διαφοροποιημένη κοινωνικοεπιστημονική γνώση

θα μπορούσε να προσφέρει κάποιες δυνατότητες ώστε ν' αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η επανάληψη της καταστροφής, οπουδήποτε κι αν απειλεί να εμφανιστεί, όποιον κι αν προσβάλει μια τέτοια απειλή. Όποιος επιθυμεί να βοηθήσει στη σημερινή κοινωνία, πρέπει συχνά να χρησιμοποιεί μεθόδους που είναι μακριά απ' το άμεσα ανθρώπινο και που έχουν να κάνουν με μεγάλους αριθμούς, στατιστικούς νόμους, ερωματολογία και τεστ — κι όλα αυτά που είναι δείγματα «απανθρωποποίησης». Αυτό το παράδοξο δεν είναι δυνατό να παρακαμφθεί, πρέπει να εκφραστεί ρητά και να διευθετηθεί μέχρι τέλους.

Τα πορίσματα αυτών των ερευνών είναι ως ένα βαθμό ανεξάρτητα από επιμέρους οικονομικές, πολιτικές και μάλλον και γεωγραφικές συνθήκες. Σχετίζονται με τις κοινωνιοψυχολογικές προϋποθέσεις της σύγχρονης παράνοιας του ολοκληρωτισμού κι ακόμα με τις εθνικές κι εθνικιστικές προκαταλήψεις εν γένει. Κεντρικό ζήτημα ήταν η συσχέτιση πολιτικών ιδεολογιών με την ψυχολογική υφή αυτών που εμφορούνται από τέτοιες ιδεολογίες. Αυτή η συσχέτιση, η οποία μέχρι τότε ήταν γνωστή μόνο κατά ασαφή και υποθετικό τρόπο, έχει τώρα στηριχθεί και συγκεκριμενοποιηθεί. Αποφασιστικοί παράγοντες για τις ψυχολογικές δυνάμεις ήρθαν στο φως, δυνάμεις οι οποίες καθιστούν τους ανθρώπους ευάλωτους στα συνθήματα του εθνικοσοσιαλισμού ή άλλων ολοκληρωτικών ιδεολογιών. Από τώρα και στο εξής είναι δυνατό να γίνεται δάσιμα λόγος περί του «σε αυθεντίες προσδεδεδμένου χαρακτήρα» και του αντιθέτου του: του ελεύθερου κι όχι τυφλά υποταγμένου στην εξουσία ανθρώπου².

Για να καταλαβαινόμαστε: όχι πως η εμφάνιση ολοκληρωτικών συστημάτων μπορεί να εξηγηθεί ψυχολογικά. Πίσω απ' τα εχθρικά προς τις μάζες μαζικά κινήματα βρίσκονταν ισχυρά πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα και οι οπαδοί τους, οι οποίοι δεν αυτοαποκαλούνται χωρίς λόγο «ακολουθία» (Gefolgschaft), δεν είναι με κανέναν τρόπο οι αληθινοί τους φορείς. Παρ' όλα αυτά, αυτοί που ωφελούνται από τέτοια κινήματα, χρειάζονται στη σύγχρονη μαζική

κοινωνία τις μάζες. Χάρη στις έρευνες που έχουν διεξαχθεί, υπάρχουν παραστάσεις σχετικά με τις ασυνείδητες ψυχικές συνθήκες υπό τις οποίες οι μάζες είναι δυνατό να κερδηθούν για μια πολιτική η οποία αντιβαίνει προς τα δικά τους έλλογα συμφέροντα. Αυτές οι ψυχολογικές συνθήκες είναι οι ίδιες προϊόντα σύγχρονων εξελίξεων, όπως της παρακμής της μεσαίου μεγέθους ιδιοκτησίας, της όλο και μεγαλύτερης αδυναμίας για οικονομικά αυτόνομη ύπαρξη, των μεταβολών στην οικογενειακή δομή, της εσφαλμένης οικονομικής διαχείρισης³. Οι μείζονες κινητήριοι νόμοι της κοινωνίας δεν λειτουργούν απλώς πάνω απ' τα κεφάλια των ατόμων, αλλά συντελούνται ταυτόχρονα και διαμέσου των ατόμων⁴. Προς το ρόλο του ψυχολογικού, σ' αυτό το παιχνίδι δυνάμεων ανάμεσα σε κοινωνικό και μεμονωμένο άτομο, κατευθύνθηκαν οι έρευνες για την προκατάληψη. Ως προς τη μέθοδο επρόκειτο για μια περαιτέρω επεξεργασία αυτού που αποκαλείται κατά μία ευρεία σημασία «έρευνα γνώμης και συμπεριφοράς», με τη βοήθεια εννοιών και διαδικασιών της ψυχολογίας του δάθους.

Προς αυτόν το σκοπό έτυχαν επεξεργασίας κι ερευνήθηκαν «ερεθίσματα» που χρησιμοποιούν δημεγέρτες, προπάντων οι ολοκληρωτικοί, προκειμένου να δελεάσουν τους ανθρώπους. Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι αυτά τα ερεθίσματα αντιστοιχούν επακριβώς στις διαθέσεις και στον τρόπο συμπεριφοράς εκείνων των τύπων που λόγω της ψυχολογίας τους είναι ιδιαίτερα επιρρεπείς ως ακολουθία. Παράλληλα μ' αυτό, εξετάστηκε μεγάλος αριθμός προσώπων προκειμένου να διαπιστωθεί αν υπάρχει σχέση ανάμεσα στις γενικές πολιτικές τους απόψεις, τη στάση τους απέναντι σ' εθνικές, κοινωνικές και θρησκευτικές μειονότητες αφενός και στην ατομική ιδιοσυστασία του χαρακτήρα τους αφετέρου, καθώς και με ποιον τρόπο αυτή η σχέση, εφόσον επαληθευθεί, είναι δυνατό να κατανοηθεί.

Όσον αφορά τους δημεγέρτες, διεξήχθη μεγάλος αριθμός από έρευνες (ιδιαίτερα ραδιοφωνικών λόγων και φυλλαδίων), έρευνες που κατόπιν οδήγησαν σε συστηματική επεξεργασία της τεχνικής των λεγόμενων «δημεγερών» (rabble

rousers), της μικρής ομάδας των αμερικανών αντισημιτών αποστόλων του μίσους, οι οποίοι είχαν ανοιχτά εκφράσει τη συμπάθειά τους προς τον Χίτλερ κατά την περίοδο μεταξύ 1933 και 1941. Τα πορίσματα συνοψίστηκαν στο διβλίο «Prophets of Deceit» των Leo Lowenthal και Norbert Guterman. Η ομοιότητα του υλικού που εκτίθεται σ' αυτό το διβλίο με την προπαγάνδα του Χίτλερ είναι εκπληκτική. Αυτή, ωστόσο, οφείλεται μόνο εν μέρει σε άμεσες επιρροές των τεχνικών προπαγάνδας που ασκήθηκαν στο Γ' Ράιχ. Με τη χρησιμοποίηση ψυχολογικών μέσων έλξης, οι δημεγέρτες ανοιχτά κι εδώ όπως κι εκεί παίζουν με τις ίδιες προδιαθέσεις του κοινού: αυτός είναι ο λόγος ένεκα του οποίου τα ρητορικά «τρικ» είναι πλήρως αντίστοιχα. Η ομοιομορφία του υλικού είναι τέτοια, ώστε όλα θα μπορούσαν ν' αναπτυχθούν σ' έναν και μοναδικό ρητορικό λόγο, και μόνο η απαίτηση για επιστημονική εγκυρότητα και η πρόνοια ενάντια σε διαστικές γενικεύσεις δημιούργησε την ανάγκη να καταφύγουμε σ' εκατοντάδες προκηρύξεις, φυλλάδια και καταγραμμένους λόγους. Τρόπος σκέψης με παρωπίδες και «κλισέ» κι ακατάπαυστη επανάληψη είναι παντού τα μέσα του ύφους των χιτλερικών συνθημάτων. Ισοπεδώνουν τους τρόπους αντίδρασης, προσδίδουν στις κοινοτυπίες κάτι αυτονόητο κι αποδυναμώνουν την αντίσταση της κριτικής συνείδησης. Έτσι, απ' όλους αυτούς τους λόγους και τα δοκίμια μίσους μπορεί να επεξεργαστεί κανείς έναν εντελώς μικρό αριθμό διαρκώς χρησιμοποιούμενων τυποποιημένων «τρικ».

Υπάρχει για παράδειγμα το «κλισέ» του ίδιου του ρήτορα. Προβάλλει ως το μεγάλο «ανθρωπάκι», που είναι ακριβώς όπως όλοι οι άλλοι κι ωστόσο είναι ιδιοφυΐα, αδύναμος κι ωστόσο εξυψωμένος ως το απείκασμα της δύναμης, μέσος άνθρωπος κι ωστόσο ημίθεος: με τον ίδιο τρόπο ο Χίτλερ αποκαλούσε τον εαυτό του «στρατιώτη του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου» και «τυμπανιστή». Σ' αυτό το «κλισέ» ανήκει κι ο ισχυρισμός ότι ο προπαγανδιστής στέκεται εντελώς μόνος, προγραμμαμένος, απειλούμενος, στηριγμένος μόνο στη δική του δύναμη, κι ο οποίος ωστόσο πάντα επιθυμεί

ν' ανήκει σε μια ισχυρή «κλίκα» και να συστήνεται σ' αυτή ως υπεύθυνο όργανό της. Έτσι ο Χίτλερ έκανε λόγο για τους επτά μοναχικούς συντρόφους που βρέθηκαν μαζί στο Μόναχο για να σώσουν τη Γερμανία εμπιστευόμενοι μόνο τους εαυτούς τους.

Ένα από τα «τρικ» που συνιστούσε ο ίδιος ο Χίτλερ είναι η διαίρεση του κόσμου σε πρόβατα κι ερίφια, στους καλούς, στους οποίους ανήκει ο ίδιος και στους κακούς, στον εχθρό που εφευρέθηκε μόνο για δημαγωγικούς σκοπούς. Οι μεν σώζονται, οι δε καταδικάζονται, χωρίς ενδιάμεσους περιορισμούς κι επιφυλάξεις, ακριβώς όπως ο Χίτλερ συμβουλεύει στο περίφημο απόσπασμα του «Mein Kampf», ότι προκειμένου κάποιος να εμφανιστεί ως αντίπαλος ή ανταγωνιστής, πρέπει να χρωματιστεί με τα πιο μελανά χρώματα⁵. Στο «Prophets of Deceit», η ψυχολογική σημασία τέτοιου είδους «τρικ» αποκαλύπτεται. Μπορεί κάποιος να εξομωθεί με το μεγάλο ανθρώπακι και παρ' όλα αυτά να προσβλέπει σ' αυτό: ικανοποιεί την ανάγκη για εγγύτητα και ζεστασιά και ταυτόχρονα για επαλήθευση αυτού που έτσι κι αλλιώς είναι, αλλά επίσης και την ανάγκη για μια ιδεώδη εικόνα, στην οποία ευχαρίστως υποτάσσεται. Η υπόδειξη του μεμονωμένου και μονήρη χαρακτήρα του ηγέτη δεν αποτελεί μόνο μια συνεισφορά στην ηρωοποίησή του — ο παραδοσιακός ήρωας είναι πάντοτε μόνος — αλλά επίσης ακινητοποιεί την πλατιά διαδεδομένη υποψία ενάντια στην προπαγάνδα και τα συνθήματα, η οποία κάνει τους ανθρώπους να υποψιάζονται δίκαια το ρήτορα ως απλό εκπρόσωπο συμφερόντων που βρίσκονται πίσω απ' αυτόν. Η διαίρεση του κόσμου σε πρόβατα κι ερίφια, τέλος, στοχεύει καταρχήν στη ματαιοδοξία. Οι καλοί προσδιορίζονται έτσι ώστε να μοιάζει κανείς μ' αυτούς και να μπορεί, χωρίς περαιτέρω προβλήματα, να συγκαταλέγεται στην ομάδα τους: το σχήμα γλυτώνει κάποιον απ' τον κόπο να επαληθεύσει πρώτα τον εαυτό του ως καλό. Και το ότι υποτίθεται ότι υπάρχουν και οι κακοί, παρέχει την προφάνεια μιας δικαιολόγησης για ν' αφεθούν ελεύθερες οι σαδιστικές ορμές ενάντια σ' αυτούς που έχουν προγραφεί ως θύματα.

Το κύριο ζήτημα όμως για το δημεγέρτη είναι να παρέχει στους ακροατές, μέσω του λόγου του, υποκατάστατο ικανοποιήσεων: η ίδια η συγκέντρωση υποκαθιστά τους σκοπούς του ελευθέρως πράττειν, οι οποίοι θα μπορούσαν για παράδειγμα να είναι αντικείμενο διαλόγου σε μια δημοκρατική συγκέντρωση. Οι μάζες απομακρύνονται απ' την πραγματικότητα κι ασκούνται στο να προτιμούν το τσίρκο που προσλαμβάνει πιο τρομακτικές μορφές απ' αυτές μας διαφημιστικής εκστρατείας.

Οι έρευνες σχετικά με το ρόλο και την υφή των ολοκληρωτικών χαρακτηρισολογικών δομών στον πληθυσμό παρουσιάστηκαν στον τόμο «The Authoritarian Personality». Προκειμένου να επιτευχθεί το άριστο πιστότητας κι αντικειμενικότητας, από την αρχή στη μελέτη αντιμετωπίστηκαν τα ίδια κεντρικά ζητήματα με μια σειρά αλληλεξαρτημένων μεθόδων, οι οποίες στην πραγματικότητα οδήγησαν σε συγκλίνοντα πορίσματα. Οι προς την ψυχολογία του δάθους και σε μεγάλο βαθμό προς τον Freud προσανατολισμένες έρευνες επαληθεύτηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις έρευνες περί των δημεγεργτών: η συγγένεια των δύο μελετών — που διαφέρουν στην προσέγγιση — φαίνεται απ' το ότι μια σειρά θεμελιωδών κατηγοριών, όπως αυτές της σκέψης με βάση στερεότυπα, του συγκαλυμμένου σαδισμού, της λατρείας της δύναμης, της τυφλής αναγνώρισης κάθε κατά τα φαινόμενα ισχυρού, θα μπορούσε να εφαρμοστεί και στη μία και στην άλλη — ή μάλλον το υλικό και το ίδιο το αντικείμενο απαίτησαν την εφαρμογή αυτών των κατηγοριών και στις δύο περιπτώσεις κι επιβλήθηκαν στις έρευνες: παρουσιάστηκε πράγματι μια ένδειξη αυτής της αντιστοιχίας ανάμεσα στους ψευτοηγέτες και την ακολουθία τους, η οποία αρχικά ήταν μόνο υποθετική.

Το υλικό της έρευνας για την ολοκληρωτική χαρακτηρισολογική δομή πηγάζει άμεσα απ' τον πληθυσμό⁶. Διανεμήθηκαν πάνω από 2.000 ερωτηματολόγια. Οι θέσεις, για τις οποίες χρειαζόταν μια καταφατική ή αρνητική απάντηση, διαιρέθηκαν σε τρεις κατηγορίες, κατ' αντιστοιχία με τη θεμελιώδη σκέψη της μελέτης: στάση του μετέχοντος απέναντι

σε εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες· απόψεις σχετικές με γενικά πολιτικά κι οικονομικά ζητήματα· ιδιωτικές γνώμες και τρόποι συμπεριφοράς των ερωτώμενων. Μερικές προτάσεις της τελευταίας κατηγορίας για παράδειγμα ήταν: «Αυτό που χρειάζεται πρωταρχικά η νεολαία είναι αυστηρή πειθαρχία, ρωμαλέα αποφασιστικότητα και θέληση να εργαστεί και ν' αγωνιστεί για την οικογένεια και την πατρίδα.» «Οι άνθρωποι μπορούν να διαιρεθούν σε δύο σαφώς διακρινόμενες μεταξύ τους τάξεις: τους ισχυρούς και τους αδύναμους.» «Κανείς υγιής, φυσιολογικός κι ευπρεπής άνθρωπος δεν θα μπορούσε καν να σκεφθεί να δλώψει έναν φίλο ή ένα συγγενή.» Απ' το σύνολο των θετικών κι αρνητικών αποκρίσεων σ' αυτές τις θέσεις, συνάχθηκαν συμπεράσματα για τη συνολική δομή του χαρακτήρα του ερωτώμενου⁷· έτσι προϋποτέθηκαν ορισμένοι τύποι δομής στη βάση θεωρητικών παραδοχών, στις οποίες αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν ψυχαναλυτικές έννοιες. Το ερώτημα που έπρεπε ν' αποσαφηνιστεί πειραματικά ήταν εν πρώτοις, σε ποιο βαθμό η έμμεσα και προσωρινά διαπιστωθείσα χαρακτηριστική δομή του ερωτώμενου ήταν συμβατή με τις θέσεις του για τις μειονότητες αφενός και για την πολιτική γενικά αφετέρου. Παραδόξως, οι αντιστοιχίες στην πρώτη περίπτωση ήταν ισχυρότερες απ' ό,τι στη δεύτερη. Μ' άλλα λόγια, οι στάσεις απέναντι σ' εντελώς ιδιωτικά ζητήματα αποδείχθηκαν καλύτερα τεστ για το σε ποιο βαθμό κάποιος έκλινε προς εθνική, φυλετική ή θρησκευτική προκατάληψη απ' ό,τι οι αποκρίσεις σε γενικά πολιτικά ζητήματα· ορισμένα θεμέλια του χαρακτήρα που έχουν τις ρίζες τους στον ιδιωτικό χώρο φαίνεται ότι είναι πιο αποφασιστικά για περιπτώσεις όπου κάποιος ανταποκρίνεται θετικά σε προπαγάνδα μίσους, από περιπτώσεις όπου κάποιος ανταποκρίνεται θετικά σε μια αντιδραστική πολιτική εικόνα του κόσμου με τη συνηθισμένη έννοια⁸. Η στατιστική αντιστοιχία ανάμεσα στις απαντήσεις σε ιδιωτικά ζητήματα και στις σχετικές με τις μειονότητες, έκανε δυνατή τη μη αναφορά των τελευταίων στα ερωτηματολόγια· οι προκαταλήψεις ήταν δυνατό να συναχθούν έμμεσα και με πιστότητα.

Ένα μείζον καθήκον συνίστατο στο να εξακριβωθεί εάν οι υποθετικοί δομικοί τύποι απαντώνται στην πραγματικότητα. Προς αυτόν το σκοπό ρωτήθηκε περίπου το 10% των συμμετεχόντων στην έρευνα, και μάλιστα εκείνοι που ήταν ιδιαίτερα απελευθερωμένοι από προκαταλήψεις καθώς και εκείνοι με ιδιαίτερα «ολοκληρωτικούς» χαρακτήρες. Οι συνεντεύξεις, οι οποίες συχνά κράτησαν για περισσότερες από μία συναντήσεις, σχεδιάστηκαν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ρίξουν φως σε ζώνες επιμέρους συμφερόντων, ιδιαίτερα σε ιστορίες της παιδικής ηλικίας και στη σχέση με την οικογένεια, χωρίς αυτά τα σημεία να τονίζονται με υπερβολική προφάνεια. Ταυτόχρονα, οι ερωτήσεις ήταν οργανωμένες κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούν να τύχουν στατιστικής επεξεργασίας και τα «ποιοτικά» συμπεράσματα να μπορούν να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να επιβεβαιωθούν τα «ποσοτικά» αποτελέσματα των ερωτηματολογίων.

Προσέτι, παρουσιάστηκε στους ερωτώμενους μια σειρά εικόνες, οι οποίες κατά το περιεχόμενο επέτρεπαν διαφορετικές ερμηνείες: οι ερμηνείες που επιλέχθηκαν απ' τα άτομα κατέστησαν δυνατή μια ιδέα για τον κόσμο των ιδεών, των επιθυμιών και της φαντασίας τους (Thematic Apperception Test).

Εν τέλει η έρευνα, η οποία στην αρχή περιέλαβε κατά κύριο λόγο σπουδαστές, μέλη της μεσαίας τάξης και τεχνικούς, επεκτάθηκε επίσης σε αποκλινουσες ομάδες, όπως έγκλειστοι σε φυλακές και ασθενείς νευρολογικών κλινικών. Οι αντιδράσεις των αποκλινουσών ομάδων και τα «ιδανικά» στοιχεία αξιολογήθηκαν καταρχήν καθαυτά και μετά συσχετίστηκαν με τ' αποτελέσματα της κυρίως έρευνας: η εδώ και πολύ καιρό αποδεδειγμένη στην ψυχολογία διαδικασία μελέτης των «αποκλινόντων» προκειμένου να διδαχθούμε κάτι για την κατανόηση των «φυσιολογικών», μεταφέρθηκε σε κοινωνιοψυχολογικό πλαίσιο.

Έτσι ο ολοκληρωτικός χαρακτηρισολογικός τύπος συνολικά αποδείχθηκε σχετικά ανστηρή, αμετάβλητη δομή, ανεξάρτητη απ' το πόσο διαφορετικές είναι οι πολιτικές ιδεολογίες. Προς αυτόν πρέπει ν' αντιδιασταλεί ο μη ολοκληρω-

τικός τύπος. Ουσιώδες στοιχείο για την ακαμψία του ολοκληρωτικού χαρακτήρα⁹ είναι ο δεσμος του με την εξουσία, η τυφλή, πεισματώδης, κρυφά οργίλη αναγνώριση του καθετί που έχει δύναμη. Έμφαση αποδίδεται σε κάθε συμβατικά ισχύουσα αξία, όπως η εξωτερικά ορθή συμπεριφορά, η επιτυχία, η επιμέλεια, η ικανότητα, η σωματική καθαρότητα, η υγεία, και η κομφορμιστική άκριτη συμπεριφορά. Σε τέτοιους ανθρώπους ο τρόπος σκέψης κι αίσθησης είναι ιεραρχικός. Υποτάσσονται στην εξιδανικευμένη ηθική εξουσία της ομάδας στην οποία συγκαταλέγουν και τους εαυτούς τους — οι «εντός της ομάδας» (in-group) σύμφωνα με την έκφραση του W. G. Sumner¹⁰ — και είναι πάντα έτοιμοι να καταδικάσουν όσους δεν ανήκουν σ' αυτήν ή δεν πιστεύουν ότι ανήκουν, με οποιαδήποτε πρόφαση. Η λαϊκή ρήση για τη «φύση του ποδηλάτη» (Radfahrernatur) δείχνει με αρκετή ακρίβεια αυτό τον τρόπο συμπεριφοράς (η έκφραση «φύση του ποδηλάτη» έχει να κάνει με τη στάση του σώματός του· από τη μέση και πάνω είναι σκυφτός σαν να υποτάσσεται στους ανωτέρους του, ενώ από τη μέση και κάτω φαίνεται σαν να λακτίζει όσους δρίσκονται από κάτω, σ.τ.μ.). Το βιοτικό αίσθημα αυτών των ανθρώπων εξωτερικεύεται: προκειμένου να αισθάνονται ότι είναι «κάτι», χρειάζονται την ταύτιση με την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων και ταυτίζονται μ' αυτή τόσο πρόθυμα όσο η τελευταία εμφανίζεται πιο ισχυρή και δυνατή¹¹. Πίσω απ' αυτό κρύβεται μια βαθιά αδυναμία του δικού τους Εγώ¹² το οποίο δεν αισθάνεται πλέον ικανό ν' αντεπεξέλθει τις απαιτήσεις για αυτοκαθορισμό ενόψει των πανίσχυρων κοινωνικών δυνάμεων και θεσμών. Αυτοί οι τύποι απαγορεύουν στον εαυτό τους κάθε στοχασμό που θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την ψεύτικη σιγουριά τους κι απεχθάνονται τις ιδιαίτερες πνευματικές δυνάμεις, την πνευματική κλίση, τη φαντασία. Στα μάτια τους ο κόσμος είναι στην πραγματικότητα δομημένος σύμφωνα με το «κλισέ» του «άσπρο-μαύρο» και για κάθε κακό καθίσταται υπεύθυνη η ήδη υπάρχουσα φύση ή πάλι απόκρυφες δυνάμεις, κι αυτό μόνο για να είναι σε θέση ν' αναφέρονται σε κάτι πανίσχυρο και ν' αποφεύ-

γουν τη δική τους ευθύνη. Ασυνείδητα, τέτοια πρόσωπα έχουν την επιθυμία για καταστροφή, παρ' όλα τα αισιόδοξα και θετικά προς τον κόσμο λόγια τους — ακόμα και για την καταστροφή του ίδιου του εαυτού τους. Κλίνουν προς τον κυνισμό και την καταφρόνηση όσον αφορά τους ανθρώπους. Ωστόσο, μια και ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας δεν παραδέχεται για τον εαυτό του την επιθυμία για καταστροφή, την προβάλλει σε άλλους, προπάντων στον εχθρό που έχει διαλέξει ή εφεύρει, ή που άλλοι έχουν εφεύρει για λογαριασμό του, έναν εχθρό ο οποίος παριστάνεται πάντοτε κατώτερης αξίας κι ωστόσο επικίνδυνος. Κατασκευάζονται μύθοι για συνωμοσίες κι άλλα μυστικά, άπιαστα πράγματα, τα οποία υποτίθεται ότι συμβαίνουν στον κόσμο· έτσι η «παρακμή» των θυμάτων είναι πάντοτε ένα επιχείρημα των δημίων του ολοκληρωτισμού κάθε είδους για να δικαιολογήσουν την εξάλειψή τους.

Μεμονωμένες ψυχολογικές έρευνες έχουν προσθέσει σ' αυτή την ανάλυση ακόμα πιο ουσιώδεις πληροφορίες. Συχνά οι ολοκληρωτικοί χαρακτήρες τσακίζονται κατά την παιδική ηλικία, είτε από έναν ισχυρό πατέρα είτε γενικά από έλλειψη αγάπης, κι επαναλαμβάνουν με τη σειρά τους αυτό που είχαν πάθει οι ίδιοι, για να μπορέσουν να επιδιώξουν ψυχικά¹³. Απ' εδώ προκύπτει και η έλλειψη συγχωτισμού τους με τους άλλους, η πενία των αισθημάτων τους, ακόμα και προς αυτούς που υποτίθεται ότι είναι οι πιο στενοί τους φίλοι ή συγγενείς. Όσο φυσιολογικά κι αν συμπεριφέρονται — και πράγματι συμπεριφέρονται με την έννοια της επιτέλεσης πρακτικών λειτουργιών — τόσο κατεστραμμένοι είναι κατά βάθος, δέσμοι του δικού τους αδύναμου Εγώ, ανίκανοι για καθετί που ξεπερνάει το στενά εννοούμενο ίδιον συμφέρον τους ή το συμφέρον της ομάδας τους. Η δυνατότητα να έχουν ζωντανές εμπειρίες εν γένει, έχει εξαφανιστεί γι' αυτούς. Για να τους αλλάξει κανείς πραγματικά, δεν θα ήταν αρκετό να εκπαιδευτούν, ν' αναζητήσουν άλλες πεποιθήσεις, αλλά πρώτα θά 'πρεπε να δημιουργηθεί ή ν' αποκατασταθεί η ικανότητα, μέσα από μια μακρόχρονη διαδικασία, ν' αποκτήσουν μια αυθόρμητη και

ζωντανή σχέση με τους ανθρώπους και τα πράγματα.

Στην πορεία της έρευνας μπόρεσαν ν' αναπτυχθούν ερευνητικά εργαλεία, προπάντων μια «κλίμακα» που έκανε δυνατή και δεσμευτική τη διάκριση μεταξύ ανθρώπων υποταγμένων στην εξουσία κι εσωτερικά ελεύθερων ανθρώπων, χωρίς να γίνεται μια επιφανειακή, μηχανική διάκριση. Δείχτηκε επίσης ότι μια απ' τις σοβαρότερες δυσκολίες στη σύγχρονη κοινωνιολογία είναι το χάσμα ανάμεσα σε στατιστικά και δεσμευτικά για όλους ευρήματα, και σε ειδικές μεθόδους που επιτρέπουν την πρόσβαση στην ουσία του ατόμου και στη δυναμική της συμπεριφοράς του. Η μελέτη για τον αυταρχικό χαρακτήρα επιχείρησε να συμβάλει στο να ξεπεραστούν αυτές οι δυσκολίες. Τα στατιστικά ερωτήματα στόχευαν εξολοκλήρου σ' εκείνο το παιχνίδι δυνάμεων που λαμβάνει χώρα βαθιά μέσα στους ανθρώπους: η εξέταση των μεμονωμένων περιπτώσεων ετέθη υπό αυστηρό έλεγχο, προκειμένου ν' αποφευχθεί κατά το δυνατόν η ενδεχομενικότητα τόσο του ερευνώμενου όσο και του ερευνώντος ατόμου.

Η διάκριση μεταξύ προκατειλημμένων και απροκατάληπτων χαρακτήρων — η κεντρική θεματική της έρευνας — εμπειρείχε τον κίνδυνο ο ίδιος ο ερευνητής να πέσει θύμα του πειρασμού της σχηματοποίησης κι έτσι να γίνει συννενοχος στο γενικό κακό που απλοϊκά διαιρεί την ανθρωπότητα σε άξιους να σωθούν και σε καταδικασμένους. Η μελέτη επιχείρησε ν' αποφύγει αυτό τον κίνδυνο με αυτοκριτική επαγρύπνηση. Δεν μπορούσε να μη γίνει αποδεκτή η επίγνωση ότι στην πολιτική και οικονομική σκέψη, στο «αντικειμενικό πνεύμα», επιδρούν πάντα μορφές συνείδησης οι οποίες αντιστοιχούν σε διαθέσεις προκατειλημμένων χαρακτήρων. Εδώ πρόκειται κυρίως για τυπικές ιδιότητες. Έτσι ο στερεοτυπικός χαρακτήρας της διαμόρφωσης της κρίσης δεν περιορίζεται καθόλου στους προκατειλημμένους χαρακτήρες, αλλά ισχύει επίσης και στους χαρακτήρες που είναι απελευθερωμένοι από προκαταλήψεις — ανάμεσά τους έχει επίσης αποκρυσταλλωθεί κι ένας άκαμπτος τύπος. Εξίσου διαδεδομένη είναι και μια ορισμένη αδιαφορία απέναντι σε

κοινωνικά ζητήματα, που εκφράζεται προπάντων με την άγνοια για τ' απλούστερα πολιτικά και οικονομικά πράγματα. Στενά συνδεδεμένη μ' αυτό είναι η κλίση να «προσωποποιούνται» τέτοια πράγματα, δηλαδή, εκεί όπου χρειάζεται να υπάρχει ενθέρωση και στοχασμός για απρόσωπες σχέσεις, αντ' αυτού οι σχέσεις εξομοιώνονται με κάποια ξακουστά ονόματα και «ηγέτες». Αυτά και πολλά άλλα χαρακτηριστικά, λίγο πολύ κοινά και στους δύο βασικούς τύπους, εξηγούνται στη μελέτη με βάση το «πολιτισμικό κλίμα». Όμως αυτό το κλίμα δεν επικρατεί σήμερα σε μία χώρα αλλά σ' ολόκληρο τον κόσμο, κι εκφράζει κοινωνικές μεταβολές οι οποίες συντελούνται ανεξάρτητα από εθνικά σύνορα.

Το σημαντικό στα κοινά χαρακτηριστικά για τα οποία μιλήσαμε, είναι εκείνο που στο πλαίσιο κάποιων άλλων μελετών είχε ονομαστεί «τρόπος σκέψης με βάση ετικέτες» («Ticket» – Denken)¹⁴. Η διαδικασία εκμηχάνισης και εκγραφειοκρατισμού απαιτεί απ' εκείνους που της υποτάσσονται υπακοή κατά μία νέα έννοια: οφείλουν, προκειμένου ν' ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της ζωής σ' όλα τα πεδία, να εκμηχανίσουν και να τυποποιήσουν ως ένα βαθμό τους ίδιους τους εαυτούς τους. Όσο λιγότερο εξαρτάται το πεπρωμένο τους απ' τη δική τους αυτόνομη κρίση, τόσο περισσότερο είναι υποχρεωμένοι να εισέρχονται σε πανίσχυρες οργανώσεις και θεσμούς, και τόσο καλύτερα θα διάγουν όσο περισσότερο υποτάσσουν τη δική τους κρίση κι εμπειρία κι αρχίζουν να βλέπουν τον κόσμο με το νόημα που του δίνουν οι οργανώσεις που αποφασίζουν για την προαγωγή κι ευημερία τους. Η αξίωση για τη διαμόρφωση προσωπικής κρίσης εμφανίζεται μόνο ως ένα είδος παράγοντα αναταραχής και πρόκλησης: όχι μόνο το ότι οι άνθρωποι με την εφαρμογή έτοιμων «κλισέ» κι αξιολογήσεων καθιστούν πιο άνετη τη ζωή τους και έτσι σέβονται τους ηγέτες και τους υπεύθυνους — αλλά επίσης απελευθερώνονται γρήγορα απ' την ατέλειωτη προσπάθεια να πρέπει να διακρίνουν μέσα απ' τη συνθετότητα και πολυπλοκότητα της σύγχρονης κοινωνίας. Στα ολοκληρωτικά κράτη κάθε πολιτικής απόχρωσης, αυτή η «κανονικότητα» της συνείδησης έχει φθάσει στο

σημείο του παράλογου· ωστόσο πρέπει επίσης να λαμβάνει υπόψη της και τα άλλα κράτη. Ένας τέτοιος τρόπος σκέψης, μπροστά στην απόφαση υπέρ της εκλογής μιας από τις ήδη προς επιλογή υπάρχουσες ιδεολογίες, δρίσκεται ήδη κοντά στην υφή του προκατειλημμένου χαρακτήρα. Πραγματικά ελεύθεροι άνθρωποι θα ήταν μόνον εκείνοι που αντιστέκονται στις διαδικασίες και στις επιρροές που προδιαθέτουν για προκατάληψη. Μια τέτοια αντίσταση όμως απαιτεί τόσο μεγάλο σθένος, ώστε στην πραγματικότητα η απουσία προκατάληψης χρειάζεται περισσότερο να εξηγηθεί παρά η παρουσία της, επειδή το «πολιτισμικό κλίμα» βασίζεται σε συνθήκες παντοδύναμες, που σε μεγάλο βαθμό είναι ανεξάρτητες απ' τη δούληση του ατόμου.

Με συνταγές λίγα μπορούν να γίνουν. Αλλά οποιοσδήποτε επιθυμεί να υπολογίσει τις επιδιωκόμενες απ' τους δημεγέρτες επιδράσεις, πρέπει να πάψει να είναι αφελής, κι οποιοσδήποτε γνωρίζει τους βασικούς λόγους προκατάληψης της, δεν θα θέλει πια να παίξει το ρόλο του ανόητου ο οποίος, προκειμένου ν' απελευθερωθεί απ' την πίεση που ασκείται πάνω του, στρέφεται ενάντια σε όσους είναι πιο αδύναμοι απ' αυτόν. Τα πραγματικά διαφωτιστικά φυλλάδια, η συνεργασία ραδιοφώνου και κινηματογράφου, η επεξεργασία επιστημονικών πορισμάτων για χρήση στα σχολεία, θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ενάντια στον κίνδυνο της μαζικής πλάνης του ολοκληρωτισμού. Η αποτελεσματική καταπολέμηση των ολοκληρωτικών κινημάτων δεν είναι βέβαια δυνατή χωρίς τη γνώση των αιτίων τους, προπάντων όταν ο αγώνας πρέπει να στραφεί ενάντια στις ρίζες του ολοκληρωτισμού, ενάντια στις κοινωνικές του προϋποθέσεις. Μια υπεύθυνη και συνάμα πλήρης νοήματος επισκόπηση των αποφασιστικών δομών, την οποία καλείται ν' αποκτήσει η επιστήμη, δεν μπορεί να πετύχει το δέον γενέσθαι, συνιστά όμως αναντικατάστατη συμβολή προς τη λύση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι εκθέσεις σχετικά με τις έρευνες και τ' αποτελέσματά τους έχουν δημοσιευθεί στο 15τομο συλλογικό έργο *Studies in Prejudice*, (επιμ.) Max Horkheimer – Samuel H. Flowerman, Ν. Υόρκη 1949-1950. Η παρουσίαση εδώ στηρίζεται κατά κύριο λόγο στους τόμους: Leo Lowenthal – Norbert Guterman, *Prophets of Deceit: A Study of the Techniques of the American Agitator*, Ν. Υόρκη 1949, και Theodor W. Adorno – Else Renkel Brunswick – Daniel Levinson – R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality*, Ν. Υόρκη 1950.
2. «Φαίνεται σαφές... ότι απέναντι στο πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε, πρέπει να ληφθούν υπόψη τόσο η ακαμψία όσο και η ελαστικότητα, ωστόσο δεν πρέπει να θεωρηθούν ως κατηγορίες αλληλοαποκλειόμενες, αλλά ως τα άκρα μίας και της ίδιας συνεχείας, επί της οποίας θα μπορούσαν να ταξινομηθούν οι ανθρωπίνες ιδιότητες· επίσης πρέπει ν' αποτελέσει βάση για την κατανόηση συνθηκών που ευνοούν το ένα άκρο σε βάρος του άλλου», Adorno κ.ά., όπ.π., σ. 7.
3. Όπ.π., σ. 6.
4. Όπ.π. Επίσης, Erich Fromm, *Furcht von der Freiheit*, Ζυρίχη 1945, σσ. 244 επ.
5. Πρβλ. κεφάλαιο για τις «Μάζες», υποσημείωση 18.
6. Η μελέτη έγινε στο πλαίσιο του Research Project on Social Discrimination, μια κοινή έρευνα του Institut für Sozialforschung και του Berkeley Public Opinion Study Group.
7. «Η έρευνα κατευθύνθηκε από την ακόλουθη βασική υπόθεση: ότι οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές πεποιθήσεις ενός ατόμου συχνά σχηματίζουν ένα ευρύ και ανεκτικό σχήμα, σαν να ήταν συγκροτημένο από μία "νοοτροπία" ή "πνεύμα" κι ότι αυτό το σχήμα είναι έκφραση βαθιών τάσεων στην προσωπικότητά του», Adorno κ.ά., όπ.π., σ. 1.
8. Όπ.π., σ. 204.
9. Πρβλ. «Theoretische Entwürfe über Autorität und Familie. Soziopsychologischer Teil von Erich Fromm» στο *Studien über Autorität und Familie*, (επιμ.) –Max Horkheimer, Παρίσι 1936, σσ. 110 επ., και Fromm, *Furcht vor der Freiheit*, όπ.π., σσ. 142 επ.
10. William Graham Sumner, *Folkways*, Βοστώνη 1940, σσ. 12 επ.
11. Sigmund Freud, *Gesammelte Werke*, τόμ. XIII, *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, Λονδίνο 1940/1952, σσ. 115 επ.
12. Πρβλ. Herrmann Nunberg, «Ichstärke und Ichschwäche» στο *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, τόμ. XXIV, 1939.
13. Πρβλ. Adorno κ.ά., όπ.π., σσ. 337 επ. Επίσης, Fromm, *Furcht von der Freiheit*, όπ.π., σσ. 142 επ. Ωστόσο, *Studien über Autorität und Familie* όπ.π., σσ. 77 επ.
14. Max Horkheimer – Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, Άμστερνταμ 1947, σ. 236.